

Psychoanalytische inzichten in de vrouwelijke seksualiteit*

door M. Hageman-Bal**

In de psychoanalytische literatuur zijn de theorieën in verband met vrouwelijkheid gecompliceerd, onoverzichtelijk, controversieel. Ik heb gepoogd de uitspraken van enkele auteurs over het meest controversiële in de ontwikkeling van het meisje, namelijk de fallische fase en het vrouwelijke oedipuscomplex bij elkaar te passen.

Bijna alle auteurs vertrekken van klinisch-analytisch materiaal, maar dat materiaal is vaak onderling verschillend en steeds vanuit een voor de auteur specifieke, onderling verschillende hoek belicht, zodat een gesprek niet mogelijk wordt. Zoals bekend beschrijft Freud (1923) voor het mannelijke kind een derde stadium, na het orale en het anaalsadistische. Dit stadium noemt hij fallisch en tegelijk ook reeds genitaal.:

genitaal omdat er een seksueel object is — moeder voor het jongetje — en een bundeling van seksuele verlangens, van verschillende partiële driften naar het object toe, onder genitaal primaat;

fallisch omdat het enige genitaal orgaan dat een rol speelt op dat ogenblik het mannelijke is.

Hetzelfde geldt volgens hem voor de psycho-seksuele ontwikkeling van het meisje: ook hier is er maar één geslacht: het mannelijke.

Een kind is dus — en dat vanaf de leeftijd van 4 jaar, de oedipale tijd — voor de rest van zijn leven ofwel mannelijk, ofwel gecastreerd. Freud zegt in dit verband letterlijk: 'das man die Bedeutung des Kastrationskomplexes erst richtig würdigen kann, wenn man seine Entstehung in der Phase des Phallusprimats mitberücksichtigt'. Vermits de fallus de maatstaf is, komt het er voor het kleine meisje dus op neer, dat er in haar onbewuste voorstellingswereld, in haar eigen lichaamsschema, iets als een gemis ervaren wordt of — via het primair proces denken — als vervulde wens als wel aanwezig ervaren wordt, zoals men dit inderdaad ook vaak in dromen ziet.

Maar 'die Anatomie ist das Schicksal' zegt Freud, en het meisje

* Voordracht gehouden op het symposium over de vrouwelijke seksualiteit, georganiseerd door het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap, 7 november 1975 te Zeist.

** Psychiater te Antwerpen

heeft een clitoris en een vagina. De clitoris kan uiteindelijk niet anders meer ervaren worden dan kleiner dan de maatstaf en kinderen willen meestal grotere dingen hebben dan anderen, geen kleinere. Het wordt ervaren als een gemis, iets dat nog moet groeien, of dat door castratie verloren ging; terwijl de vagina onbekend is, stelt Freud. De mogelijke omvang die het ervaren van dit gemis van de fallus volgens hem kan aannemen wordt duidelijker in verband met wat hij schrijft in 1931 in 'Die weibliche Sexualität', en dit naar aanleiding van de vraag: Hoe komt het kleine meisje tot de objectwisseling van moeder naar vader toe? In analyses van vrouwen met een sterke vaderbinding heeft Freud kunnen vaststellen dat er voordien een even sterke moederbinding bestaan had en tevens dat deze moederbinding van langere duur was dan hij aanvankelijk gedacht had. In de tijd dat hij de oedipale situatie voor het jongetje situeerde, 4-5 jaar, bleek het meisje dus vaak nog het actief veroveren van moeder na te streven en op grond hiervan dus een jongetje zonder penis te zijn. Dit doet hem stellen dat het meisje dus pas na haar *negatieve oedipuscomplex* met moeder als liefdesobject, bij vader komt.

Waarom wordt het eerst zo intens en uitsluitend geliefde object dat moeder is opgegeven? Meer wordt bij Freud niet duidelijk dan dat moeder het verwijt blijkt te krijgen, dat ze het kind niet met het juiste genitaal heeft laten geboren worden. In het *positieve oedipuscomplex* met vader nadien, stelt hij, kan deze een gevoel van schadeloosstelling geven in de vorm van een symbolische fallus: van het fantasmatische, liefst mannelijke, kind uit hun relatie. Dat ook dit speelt en analytisch ook vaak niet zo moeilijk uit het onbewuste is op te graven, valt niet te ontkennen. Maar het geheel van al deze bevindingen, het vrouwelijke oedipuscomplex, heeft, anno 1931, meer duistere dan lichtpunten. Het is denk ik kenmerkend voor Freud dat hij de stellingen die hij poneert als onbevredigend, onvolledig, en schimachtig (schattenhaft) beschrijft.

Alle anderen twijfelen blijkbaar minder. De op de fallische fase toegespitste controverse tussen Freud, Lampl-de Groot, Fenichel e.a. enerzijds, Jones duidelijk hiervan afwijkend en Horney rechtlijnig en toch ook ietwat verontwaardigd er tegenaan anderzijds, is ondertussen reeds bloeiend, en vermits allen analytisch werken, belichten ze m.i. telkens iets dat waar is, maar, dacht ik, slechts voor een deel van de waarheid.

We blijven intussen nog even bij Freud voor 'Die Weiblichkeit' (1932). *Vrouwelijkheid* zou kunnen zijn *passiviteit*, zegt Freud, wat hij gaat noemen actief streven naar passieve doelstellingen, overigens wijzend op de socio-culturele mede-oorzaken van deze passiviteit. Hetzelfde geldt voor het *masochisme*: waarschijnlijk constitutioneel voorgeschreven en sociaal opgelegde onderdrukking van de agressiviteit van de vrouw, noemt hij het.

Op dit masochisme en ook op deze passiviteit zou ik later uitvoeriger willen terugkomen. Volgens Freud komt het meisje *na* de fallische fase tot dit soort vrouwelijkheid. Hiervoor moet er wel heel wat veranderen bij het voordien actief beschreven meisje.

Ruw geschetst zou men met Freud kunnen stellen moet ze: ten eerste de clitoris opgeven voor de vagina en ten tweede moeder opgeven voor vader, of in omgekeerde volgorde, ook daar wordt nog over getwist!

Het eerstgenoemde — de clitoris opgeven voor de vagina — is wel het meest controversieel. Het is zeker voor nuancering vatbaar, maar blijft in deze genuanceerde vorm m.i. ook nu nog juist. De tijd waar Freud de fallische fase en de penisnijd beschrijft is voor het meisje de tijd van het negatieve oedipuscomplex, waar in het werven naar moeder de clitoris in haar eigen lichaamsbeeld zeker sterk primeert boven de vagina en de penisnijd inderdaad een enorme betekenis kan krijgen. De duur en de intensiteit van deze fase zal waarschijnlijk groter zijn naarmate er door externe invloeden minder valorisatie is van de eigen vrouwelijkheid. Hoe dan ook het is vooral deze negatieve oedipale fase met moeder die Freud onderzoekt in zijn analytisch materiaal en in zijn theoretische conclusies benadrukt. Hij baseert zijn conclusies op gegevens uit de analyse van sterk mannelijk geïdentificeerde vrouwen en heeft duidelijk ook het meest aandacht voor hun negatief oedipale of lesbische verlangens.

Vandaar de zeer grote ruimte die bij hem het fallische stadium in de ontwikkeling van het meisje inneemt, en in dit fallisch stadium speelt enkel de clitoris een rol, niet de vagina; vandaar ook dat de relatie met vader nadien gezien wordt als een soort 'faute de mieux'; vandaar ook tenslotte dat voor hem de vrouwelijkheid een vrij troosteloze impasse is, wat hem doet stellen 'aber wir behalten im Auge dasz die einzelne Frau auch sonst ein menschliches Wesen sein mag' (1932), terwijl het hele exposé een mogelijk menselijk worden van de vrouw in de cultuur schijnt tegen te spreken.

Horney (1925) daarentegen, en ook zij, net als Freud, concludeert dit uit analytisch materiaal, schrijft dat de *vagina zowel als de clitoris* een rol moet spelen in de vroegkinderlijke, genitale organisatie van vrouwen.

Dit betreft echter de fase van het positieve oedipuscomplex met vader. Men stuit dan in de analyse op de penisnijd, die, ik citeer Horney, altijd aantoonbaar wordt en eigenlijk in de analyse vaak vrij makkelijk tot het bewustzijn toegelaten wordt. Meteen daarop komt vaak de echte angst, de oedipale angst, in de duidelijke vorm van een penetratie-angst. Het is net alsof, als de fantasmatische penis van het meisje herleid is tot zijn ware clitorisgrootte, de weg tot de vagina open is. Hier wordt die controversiële penisnijd als afweer gezien en terecht, dacht ik.

Ook bij het bestuderen van frigiditeit schijnt de vaginale zone vaak het meest aangetast te zijn. Als men dit analytisch benadert zou dit betekenen dat deze zone in de oedipale tijd — steeds volgens Horney — een sterkere cathexis moet hebben gehad. Horney zegt dat de incestueuze wensen (uit de oedipale tijd) verbonden worden met de vagina met de foutloze nauwkeurigheid van het onbewuste. Deze nauwkeurigheid slaat op wat men onbewust weet van zijn eigen lichaamsbeeld en daarop voortbouwend ook van wat er tussen

vader en moeder gebeurt, waar vader met zijn fallus komt, m.a.w. de onbewuste voorstellingen zitten verankerd in de vagina die als orgaan in de oedipale tijd de sterkste cathexis kreeg als receptief orgaan voor vader, en hier kan ook desgevallend de sterkste verdringing optreden.

Daarentegen horen wij bij Horney niet zoveel over het negatieve oedipuscomplex. Ze stelt dat we leven in een beschaving van mannen, en eigenlijk zegt ze zoveel als dat dit het fallische stadium uitmaakt. De psychologie van vrouwen zou een neerslag zijn van de verlangens en de ontgoochelingen van mannen. Vrouwen willen zich hieraan conformeren, zegt Horney, maar zouden kleine meisjes al zo jong gecontamineerd zijn, vraagt ze. Anders dan Horney zou ik geneigd zijn ja te zeggen. Als ergens een fallische fase door socio-culturele contaminatie haar betekenis zou krijgen is het wel via het onbewuste beleven: de plaats die de fallus of het gemis eraan krijgt in het lichaamsbeeld van het zeer kleine kind. Voor het meisje is het op een bepaald ogenblik belangrijk om de fallus zelf te hebben; is dit a) voor moeder of b) voor de fallocentrische maatschappij? Het enige dat men analytisch als zeker kan stellen is dat de fallische fase — om welke reden dan ook — bestaat. Als men het uit deze hoek bekijkt, zou men schematisch kunnen stellen, dat wat ook de pre-genitale vrouwelijke voorgeschiedenis moge zijn, het meisje *na* deze fallische fase de clitoris moet opgeven (en dit bedoeld in zijn onbewuste fallische en wel minderwaardig fallische betekenis) en tegelijk de vagina, die in de fallische fase uitgesloten was, moet integreren.

Jones (1933) — (1935) in de lijn van de Engelse school — accepteert ook wel een tijdstip in de ontwikkeling, waarin de tegenstelling fallisch-gecastreerd op de voorgrond staat, doch de interpretatie gaat een andere kant op. Ook hij begint bij het jongetje, waar hij de fallische fase beter begrepen en waarschijnlijk ook eenvoudiger noemt. Het berust volgens hem op een *narcistische overwaardering* van de fallus, op een ogenblik dat het objectale verlangen dat ermee samenhangt en dat penetratie inhoudt, zo goed als afwezig blijkt. Dit ziet hij in analyse dan ook bij volwassen mannen die gefixeerd zijn in deze fase.

Want ook volgens Jones, evenals volgens Horney en verschillende anderen, is het te penetreren complement — de vagina — zeker onbewust wel bekend: de fallische fase ziet hij dan ook als secundair en defensief; de vagina wordt uit angst ontkend en men komt tijdelijk tot een neurotisch compromis. De redenen voor deze angst worden verder uitgewerkt.

Een veel voorkomend fantasma bij kinderen is namelijk dat in de coïtus één van de partners gecastreerd wordt: moeder door vader, moeder een open wonde overhoudend of vader door moeder waarbij deze de penis in de vagina incorporeert en hem daar in duistere holten bewaart. De plaats van actie voor beide zwaar door de oraal- en anaalsadistische voorhistorie beladen fantasma's is de vagina; het sadistisch instrument is telkens de fallus. Het meest moordende wapen van een sterveling, noemt Jones het. Voor de

kleine Oedipus betekent de penetratie in de vagina — steeds volgens Jones — het vernietigen van de penis van vader, die daar verborgen zit. Via projectie van eigen sadisme verwacht hij de weerwraak van vader, die zijn penis vernietigt. Het kleine kind moet dus niet alleen het gevecht met vader, maar tegelijkertijd ook het gruwelijke slagveld verlaten. Er blijft een volledig 'Continent Noir' over of eenvoudiger: de vagina wordt vergeten. Waarbij we dan komen tot de situatie die Freud beschreef: de fallus is het enige orgaan dat een rol speelt.

Ook bij Jones wordt het pas moeilijker als hij de gegevens van deze fallische fase/oedipale fase (bij hem dan duidelijker gescheiden en misschien wel terecht) gaat transponeren naar de kleine Elektra, want ik dacht wel dat hij vrouwen menselijke wezens noemde en een naam gaf. Een oedipale rivaliteit met moeder moet zeker hebben bestaan, zegt hij. De inzet: vader, de penis van vader waar het meisje naar verlangt (objectaal, zoals het jongetje naar moeder en naar haar vagina). En het is moeder die de penis krijgt en er eventueel een kind mee maakt. Het verlangen naar vader gaat dan ook gepaard met haatgevoelens tegenover moeder en deze haatgevoelens geven het ongewapende meisje door projectie angsten voor de wraak van een — vooral fantasmatisch — zeer machtige moeder.

Hier noemt Jones zichzelf 'plus royaliste que le roi' in het universeel stellen van het oedipuscomplex, wat volgens hem ook bij meisjes centraal staat en niet functie en gevolg is van hun penisnijd.

Wat pas echt moeilijk te plaatsen wordt bij hem — althans voor wat betreft de vrouwelijke seksualiteit — is het castratiecomplex. Dat ziet Jones dan weer iets minder universeel, dat wordt voor hem bij vrouwen secundair, hij formuleert het als het plus minus tijdelijk in een (secundaire) fallische mannelijkheid duwen.

Het is m.i. terecht dat hij het positieve oedipuscomplex meer valoriseert door bij vrouwen authentiek vrouwelijke verlangens te beschrijven, verlangens die Freud als authentiek en niet secundair tot dan toe enkel bij mannen beschreven had, zoals verlangens van wat hij noemt passieve onderwerping aan de vader en het verlangen van hem een kind te hebben. Maar het is ook zo dat hij het negatieve oedipuscomplex enkel als klinisch te observeren vernoemt. Naar mijn mening kan men slechts dan enig licht werpen op de vrouwelijke seksualiteit, als men daarbij althans probeert het positieve oedipuscomplex (wat Jones doet en Horney), zowel als het negatieve en de penisnijd (wat Freud doet) analytisch te beluisteren uit wat vrouwen over hun onbewuste te zeggen hebben.

Nu, een halve eeuw ongeveer na de meningsverschillen van de pioniers, is alles zeker niet overzichtelijker of eensluidender geworden. Dat lijkt mij vanuit analytisch oogpunt ook hoopgevend. Ik dacht eigenlijk dat er niet zoiets als een synthese te maken was over de vrouwelijkheid. Gelukkig is er nog altijd meer dan één smalle, normale, te begane weg. Alles wat daar buiten gevonden zou worden ofwel neurotische ontwikkeling ofwel analytische ketterij en dissidente theorievorming te noemen lijkt absurd. En toch is het dat wat men m.i. soms met de concepten in verband met de vrouwe-

lijke seksualiteit doet.

Zo vind ik persoonlijk waardevolle hoewel tot op zekere hoogte uiteenlopende gegevens bij twee zeer verschillende analyticae als Chasseguet-Smirgel (1964) en F. Dolto (1960, 1971). Voor de penisnijd geeft Chasseguet-Smirgel een mogelijke, m.i. speculatieve, daarom niet onjuiste verklaring uit de pregenitale fase. In het kort stelt zij dat voor het jongetje het besef dat hij een penis heeft, die moeder niet heeft, een triomf betekent tegenover de daarvoor almachtige moeder (de heks en de fee). Deze houding van triomf staat uiteindelijk vrij dicht bij wat Jones beschrijft in de fallische fase. Het meisje echter beschikt niet over een eigen exclusief iets, geen narcistisch waardevol iets dat moeder *niet* heeft. Dit zou tot op zekere hoogte verklaren waarom in de fallus de macht vervat ligt op alle niveaus. Bij het meisje kan het gemis hiervan — of wat als gemis ervaren wordt — tot gevolg hebben, dat ze minder rechtstreekse agressieve mogelijkheden tegenover moeder zal hebben en moeilijker haar autonomie tegenover haar zal durven opeisen. Dit is wel duidelijk verschillend van het belang dat voor Freud de penisnijd heeft en dat belangrijker is in verband met het veroveren van moeder — de fee zouden we kunnen zeggen — dan in verband met het zich afzetten tegen haar — de heks —. Het lijkt mij overigens dat beide meningen niet tegengesteld maar complementair zijn.

Dolto zou hier dacht ik dichter bij de mening van Freud staan. Zij knoopt geen nadere speculaties vast aan de genese van het fallische castratiecomplex, doch vermeldt het enkel als een analytisch gegeven. De fallische castratie als complex bij het meisje wordt overigens door alle analytici als een feitelijk gegeven geobserveerd en vermeld.

Chasseguet-Smirgel en Dolto geloven beiden in een volwaardig oedipaal verlangen van het meisje voor haar vader, zoals Jones dus en anders dan Freud, en ze brengen ook klinisch-analytisch materiaal om dit te staven. Maar enkel reeds aan de hand van beider uiteenzetting van dit oedipaal verlangen gaan twee verschillende werelden open. Chasseguet-Smirgel stelt dat bij het meisje het oedipaal verlangen op een bijzondere manier beschadigd kan zijn. Ze beschrijft hoe de oedipale vader *geïdealiseerd* wordt. Hiervoor vertrekt zij van het zeer eenvoudige feit dat het eerste object (de moeder) verlaten wordt, omdat het ervaren wordt als een slecht object. Op dit punt waren de Weense en de Engelse school het overigens eens. Door deze ontgoochelde relatie met het eerste object, zal het tweede object (vader) een projectie van alleen maar goede eigenschappen krijgen, dus geïdealiseerd worden, en dit te meer naarmate het sterker beleefd wordt als het object van de laatste kans.

Dit zou tijdelijk kunnen zijn, maar wordt vaak in stand gehouden, wat verstrekkende gevolgen heeft, want indien deze idealisatie niet kan worden losgelaten moet het meisje haar agressieve impulsen tegenover vader en zijn penis verdringen en tegenbezetten, want deze impulsen zijn in essentie tegengesteld aan het spirituele, het

sublieme, aan de idealisatie. Zo kan ze het zich niet toestaan echte oedipale verlangens te hebben.

Het oedipale verlangen is immers volwaardig genitaal, mede gebruik makend van verschillende partiële driften, waaronder de *anaalsadistische* die niet aan bod kunnen komen als elke agressie onderdrukt en tegenbezet moet worden. De beschadiging van het oedipaal verlangen situeert zich dus vaak voor het meisje in de sfeer van het anaalsadistische.

De *activiteit* speelt hier ook een rol, activiteit die Freud moeilijk wist te plaatsen in de vrouwelijke seksualiteit. Telkens als hij mannelijk-actief/vrouwelijk-passief antagonistisch stelt, hervat hij zich meteen en stelt eigenlijk impliciet de vrouwelijke passiviteit in vraag. Chasseguet-Smirgel citeert H. Deutsch (1960) die vroeger van een naar binnen gerichte activiteit sprak en die op een symposium over frigiditeit stelt dat een vaginaal orgasme van een sfinctertype (zo noemt ze het letterlijk) bij de meerderheid van de vrouwen niet voorkomt, dat het ook niet typisch vrouwelijk is. Op de spits gedreven, zegt Chasseguet-Smirgel, zou deze uitspraak van Deutsch betekenen dat een 'vrouwelijke vrouw' geen anus heeft. Deze verrassende assimilatie van anale sfincterfunctie met 'niet typisch vrouwelijk' is wel tekenend, zegt ze, én voor het schuldgevoel van vrouwen over hun anaalsadistische impulsen én m.i. ook voor hun onmacht om ze geïntegreerd te ervaren.

Chasseguet-Smirgel beschrijft nog een veel voorkomend voorbeeld van hoe meisjes als *reactievorming* door tegenbezetting van de anaalsadistische elementen van de libido zich masochistisch kunnen opstellen. Wat zeer veel meisjes doen, stelt ze, is partieel object zijn, waarbij hun hele zijn als penis van de vader wordt, geen autonome penis — dit geeft een totaal ander beeld (de mannequin b.v.) — maar deel uitmakend van en totaal afhankelijk van het gekozen object: de vader. Toegewijde medewerksters kunnen van dit type zijn. Men is als een prothese, het ding van de ander, masochistisch, mede doordat moeder — het slechte object — als castrerend tegenover vader ervaren wordt, vandaar de noodzaak van de prothese. De klinische voorbeelden die ze geeft zijn zeer sprekend, doch in de familiale situaties is het een constante dat de moeder sadistisch en castrerend is, vader goed en kwetsbaar. Het lijkt mij niet juist, zoals zij wel doet, de gevolgen van een dergelijke constellatie te veralgemenen. Wel beschrijft zij zeer duidelijk hoe bij dit type masochistische analysand de verdrongen anaalsadistische impulsen kunnen worden gemobiliseerd, en dan als partiële drift naar voren komen in de analyse — (een echte *série noire*-dromenreeks haalt ze aan: mannenlijken liggen letterlijk opgestapeld in kelders, zoals figuurlijk in sommige extreme feministische bewegingen lijkt mij). Nadien kunnen deze impulsen in een genitale-oedipale seksualiteit verwerkt worden. In elk geval wordt in de gevallen die Chasseguet-Smirgel citeert steeds, door een niet integreren van anaalsadistische neigingen in de genitale libido, niet alleen de agressie maar tevens het meest authentieke van het oedipale verlangen — de incorporatie van de penis van vader en ook de

identificatie met moeder, die dit wel gedaan heeft — ontweken.

Bij F. Dolto is het verhaal veel warmer en de accenten komen helemaal anders te liggen, voor de wijze waarop het oedipale verlangen van het meisje voor vader zich ontwikkelt.

Het is het castratiecomplex dat volgens haar maakt dat het meisje zich naar de mannen keert — volledig conform aan de mening van Freud. Anders dan Horney ziet zij de vaginale bezetting als nadien komend, na het accepteren van de *fallische* castratie. Als deze niet aanvaard wordt, ontwikkelt zich een mannelijkheidscomplex.

Dolto voert echter een tweede fase in het castratiecomplex in: het vaginale castratiecomplex, en enkel dit is pathogeen voor het meisje. De angst hier omheen omschrijft zij als angst voor viscerovaginale castratie, later verkiest ze de term 'viol éviscerateur'. De angst en het schuldgevoel t.o.v. de rivale, de moeder, zijn minder groot meent Dolto dan bij de jongen t.o.v. de vader, omdat het meisje zelf minder vijandig zou zijn tegenover haar moeder terwijl het oedipuscomplex op die manier meestal niet volledig zou opgelost worden vóór de puberteit en tot die tijd vader ook geïdealiseerd zou blijven. Het meisje voelt zich beschermd door vader tegenover moeder en daarom kent ze geen grote angst tegenover deze laatste. Als men dit vergelijkt met de tekst van Chasseguet-Smirgel valt het wel meteen op hoeveel sterker vader hier is. Verder zijn de overeenkomsten vrij groot. En waar bij Dolto de vader sterker is schetst zij ook de libido van het meisje als overwegend passief. (Dit is wederom zoals bij Freud.) Het meisje heeft, schrijft ze, normaal een afwachtende houding en ze zal zich sensueel hechten aan de man die haar een vaginaal orgasme laat beleven, een affectief hechten aan de man die haar een kind geeft. Het kind gaat hier een veel grotere rol spelen, het kind dat de oedipale vader fantasmatisch geeft.

Naar mijn mening zouden de verschillen in theorievorming bij Chasseguet-Smirgel en Dolto mede functie kunnen zijn van de relatieve sterkte van moeder en vader, zoals die ervaren wordt door het meisje in het gezin, en zoals ze die ook in de analyse verwoordt en misschien toch ook zoals ze beluisterd wordt door de analyticus. Ik denk bij voorbeeld aan de jonge vrouw in analyse die moeder als sterk, vader als zwak beschreef. Aanvankelijk sloot de tekst heel erg aan bij Chasseguet-Smirgel. Toen vader gerehabiliteerd was in haar beleving in de overdracht, deed het laatste gedeelte van de analyse veel meer aan de tekst van Dolto denken. Vooral in dromen was het verlangen veel meer passief en ging het verlangen naar een kind een veel ruimere plaats innemen.

Als we nu even terugkomen op de fallische fase, dan meen ik dat er een ontkenning van de vagina en een hypercathexis van de clitoris kan optreden — en dat die in feite zeer vaak optreedt —, waardoor de vagina (althans het onderste eenderde deel) uitgesloten wordt uit de genitale seksuele beleving (waar overigens normaliter de clitoris ook, maar niet *alleen*, intussen hoort te komen — zoals Freud al schreef 'om het hardere hout te doen branden', en dit bovendien niet als mannelijk seksueel orgaan (een mini-penis)

maar als vrouwelijk psychologisch uitvoerig is beschreven).

Ik heb in een mondelinge kritiek na mijn voordracht o.m. het verwijt gekregen over het vaginaal orgasme in termen van lengte- en breedtegraden te praten, misschien terecht. Aan Sherfey's artikel (1966) dat over deze dingen handelt, is eigenlijk al te veel aandacht besteed (Orr 1968, Moore, 1968).

In elk geval is het uit angst of uit schuldgevoel uitschakelen van eenderde vagina mutilerend én voor de seksualiteit van de vrouw én voor haar autonomie, autonomie zowel tegenover haar moeder, in wier plaats zij zich niet durft te wensen — uit angst voor moeder of zichzelf (cfr. Chasseguet-Smirgel), of uit angst voor vader (cfr. Horney, Dolto) — als tegenover haar partner die ze niet mag kapen (dit laatste vinden we alleen bij Chasseguet-Smirgel terug).

Ten slotte zijn we het aan ons onbehagen in de cultuur verplicht enkele antropologische speculaties onder de loep te nemen. Het oedipuscomplex, zo zegt men, is een patriarchale mythe. Het zou daarom zijn dat Freud er uiteindelijk niets in zag een Elektracomplex als een zelfstandige entiteit te benoemen. Het zou een mannenwereld zijn waar vrouwen in terechtkomen. En in het onbewuste vindt men tenslotte alleen maar op een vervormde wijze gereflecteerd, wat de cultuur reeds gedaan heeft met onze biologische behoeften. In een mannelijke cultuur zou men natuurlijk theoretisch nogal achteloos kunnen omspringen met de vrouwelijke biologische behoeften.

Er wordt dan gesteld door een zeer erudiet iemand als Mitchell (1974) dat in de patriarchale cultuur — want het is een patriarchale cultuur, geen mannencultuur (het is tegen vader dat volgens de mythe de mannen in opstand komen en de vrouwen gebruiken als ruilhandel onderling) — dat in deze patriarchale cultuur dus het meisje zowel als de jongen de plaats van de vader zou willen innemen, wat alleen de jongen ten volle kan.

Ze stelt ook dat beiden geboren worden in het verlangen van de moeder en zichzelf willen herkennen in dit verlangen, terwijl ook hier alleen het jongetje, met zijn fallus dit ten volle zou kunnen, gezien het verlangen van de moeder naar de fallus. Dit lijkt mij onjuist, vermits men theoretisch althans ook best kan verwekt worden in het verlangen van de vader. In elk geval is het patriarchale van de cultuur — in de betekenis zoals die er in Totem en Taboe aan gegeven wordt — een mythe, waarvan het belang voor de onbewuste psychische werkelijkheid zeker niet zo evident is als die van de oedipusmythe.

Chasseguet-Smirgel ziet in het fallocratisme iets heel anders: ze ziet het minstens gedeeltelijk als de uitweg uit het conflict met de moeder uit onze kinderjaren.

Hoe dan ook, het is mede tegen deze culturele achtergronden dat de vrouwelijke seksualiteit analytisch bekeken wordt. De stroming, waar onder meer Mitchell haar psychoanalytische gegevens uithaalt, volgt Freud, de patriarchale cultuur, het negatieve oedipus-

complex.

Dit wordt op basis van de anatomie utopisch. Dan wordt moeder opgegeven. Tevens wordt sadisme masochisme. Men laat passief aan zich gebeuren waar men ooit actief naar gestreefd heeft en het masochisme is vrouwelijk-gezond. De strijd is eigenlijk gestreden vóór men als meisje bij vader komt. Hij wordt een veilige, zij het niet eens an sich belangrijke haven. Op meesterlijke wijze sluit Dolto hierbij aan met een meer positieve houding. Maar ze blijft wel stevig gezadeld in het patriarchaat.

Een andere stroming volgt Jones. Zo is het boek dat verschillende Franse auteurs, onder wie Chasseguet-Smirgel, aan het onderwerp wijdden in 1964 aan hem opgedragen. Wat ik hierin het meest als nieuw ervaren heb is het idee dat vrouwen moeilijk de drang tot bemeesteren, het sadisme, de analiteit kunnen integreren in hun positieve oedipale belevingen, hoewel ik mijn reserves heb voor wat betreft de algemeenheid van de redenen waarom, namelijk het vrouwelijke schuldgevoel. De conclusie lijkt mij wel voor de hand te liggen, dat het masochisme hier niet meer gezien wordt als gezond-vrouwelijk, maar ronduit ongezond, een tegenbezetting van sadistische componenten, een vlucht voor het oedipale, voor het verlangen naar het actief bemeesteren van vader. Tevens vond ik dit boek zo waardevol, omdat er tenminste in gepoogd wordt de plaats van de vrouw in de maatschappij analytisch te begrijpen in plaats van ze te contesteren.

In het huidige referaat heb ik mij beperkt tot het belichten van gelijkenissen en verschillen tussen de verschillende auteurs. Samenvattend lijkt het mij dat het zeer belangrijk is voor het meisje om doorheen gans haar seksuele ontwikkeling haar *activiteit* te vrijwaren. Dat dit vaak niet gebeurt heeft Freud duidelijk beschreven, en spreekt ook, lijkt mij, uit onze hele cultuur en uit de adaptieve suggesties van toch eminente analytici als bij voorbeeld Deutsch. Deze activiteit van het meisje kan m.i. op meerdere niveaus beschadigd worden en dit, schematisch gesteld, om zeker drie redenen:

1 Door narcistische krenkingen — Dit houdt verband met zuiver narcistische waarde verbonden aan de fallus. Het is een anatomisch waardevol iets — in het lichaamsschema als dusdanig ingebouwd*, iets dat de vrouw niet heeft. Het wordt gezien als een orgaan van macht, van activiteit. Dit is de eerste mogelijke en bijna onvermijdelijke beschadiging van de vrouwelijke activiteit.

2 Door de objectale ontgoocheling met moeder — Ook hier blijkt ze defectueus, onvolledig, mis-vormd. Het is een feit dat moeder ook voor het meisje het eerste liefdesobject is in onze cultuur. En het is ook een feit dat het meisje in die periode haar seksuele organen falsifieert, onbewust, tot een fallus. Moeder zou zelfs wel eens het voornaamste motief voor deze vervalsing kunnen zijn, als we

* F. Dolto zegt dit zeer plastisch: 'l'enfant a trois pieds, le pénis est avant la marche' (mondelinge mededeling)

zien hoe kleine meisjes intens verlangen naar hun moeder, meer desperaat, authentieker lijkt het soms zelfs dan jongetjes. En ook hier wordt haar actief willen veroveren door de anatomie achterhaald. Freud beschreef mijns inziens vooral deze wijze van beschadiging van de vrouwelijke activiteit omdat hij schreef over sterk mannelijk geïdentificeerde vrouwen in analyse, waarbij dit actief streven naar moeder bijzonder sterk was geweest en nadien — uit onmacht — ook zeer sterk verdrongen. Als het goed zit gaat daarna de autonome narcistische fallus en de fallus voor moeder uit de vroegere stadia door nieuwe bezettingen vervagen voor het vrouwelijke genitaal orgaan. Dan is de weg vrij voor het oedipaal verlangen naar vader. Doch dit verlangen kan bij vrouwen specifiek beschadigd worden.

3 Volgens Chasseguet-Smirgel gebeurt dit in zijn anaalsadistische component, zodat voor de *derde keer* de weg breder open komt te liggen naar het masochisme en de passiviteit. Deze wijze van beschadiging heeft m.i. Chasseguet-Smirgel vooral belicht bij vrouwen met een dominerende moeder, waarbij dit actief streven naar vader door identificatie met de actieve moeder, én sterker is én nadien — uit schuldgevoel — sterker verdrongen wordt.

Ten slotte brengt dan nog het oedipaal verlangen zelf, nadat het via een gecompliceerde ontwikkelingsweg tot stand is gekomen, zijn eigen moeilijkheden met zich. De vaginale angst — vroeger door Horney beschreven en later door Dolto onder een gewijzigde vorm weer opgenomen — kan dermate pathogeen werken (analoog aan de castratie-angst bij de man) dat het kan leiden tot een niet opgelost castratiecomplex: bij het meisje tot het vaginale castratiecomplex (bij de jongen tot het fallische castratiecomplex).

De angsten die spelen rondom de — tevens gewenste — bevruchtende verkrachting, zijn de werkelijke en aan het vrouwelijke positieve oedipuscomplex verbonden angsten. Of deze angsten — indien ze niet door verdringing een vaginaal castratiecomplex met ontkenning van de vagina geven — leiden tot de oplossing van het oedipuscomplex, blijft zeer de vraag. In analyses van vrouwen zie ik het bewust worden van dit verlangen, waar het verdrongen was, eigenlijk steeds gepaard gaan met een kortdurende meestal intense angst en gevolgd worden door een rustigmakend gevoel van bevrijding. Theoretisch bestaat niet de noodzaak ook het oedipale verlangen te onderdrukken en het lijkt mij dat dit ook maar langzaam uitdooft, ten voordele van een in de realiteit mogelijke bevruchtende verkrachting.

Ik zou niet zeggen — zoals Dolto — dat de activiteit van de vrouw steeds in zekere mate afhankelijk blijft van de man die dit waar maakt. Het is alleen zo, dat hij de facto het oedipuscomplex oplost, daar waar de angst deze oplossing niet in de ontwikkeling zelf noodzakelijk maakte. Hij speelt dus eigenlijk de rol van degene die, door de verlangens die aan het oedipale object verbonden waren te bevredigen, dit laatste fantasmatisch overbodig maakt: het is dan minder door angst verboden dan wel door de realiteit achterhaald. Daarom lijkt mij deze binding met een man voor een

vrouw noodzakelijk te zijn om haar oedipuscomplex op te lossen en om actief en autonoom deel te hebben aan de cultuur. Dit actieve en autonome zou ik veel strakker willen stellen dan Dolto. In de mannelijke seksualiteit is dit, lijkt mij, overigens geenszins makkelijker te bereiken dan in de vrouwelijke. Deze laatste is echter op een andere wijze moeilijk, en onveranderd sinds Freud ook minder begrepen.

Literatuur

- Abraham, K. (1921), The Female Castration Complex. *Selected Papers on psychoanalysis*. 1973, 13, 338-369.
- Barnett (1966), Vaginal awareness in girls. *J. Am. Psychoanal. Ass.* 14-1, 129-141.
- Benedek, T. (1968), On orgasm and frigidity. *J. Am. Psychoanal. Ass.* 16-3, 424-448.
- Chasseguet-Smirgel, J. (1964), *Recherches psychanalytiques nouvelles sur la sexualité féminine*. Payot Paris, 143-200.
- Deutsch, H. (1944), *La psychologie des femmes*, I, II. P.U.F. 1974, Paris.
- Deutsch, H. (1960), Frigidity in women. *Neuroses and Character Types*. New York. International University Press, 1965, 358-362.
- Dolto, F. (1971), *Psychoanalyse et Pédiatrie*. Ed. du Seuil, Paris, 1971.
- Dolto, F. (1960), Rapport pour les journées d'Amsterdam sur le destin féminin de la libido génitale. *La Psychanalyse*. P.U.F. 1960.
- Freud, S. (1923), *Die infantile Genitalorganisation*. G.W. 13, 293-298.
- Freud, S. (1925), *Die Untergang des Oedipuskomplexes*. G.W. 13, 396-402.
- Freud, S. (1925), *Psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds*. G.W. 14, 19-30.
- Freud, S. (1931), *Über die weibliche Sexualität*. G.W. 14, 517-537.
- Freud, S. (1932), *Die Weiblichkeit*. G.W. 16, 119-145.
- Horney, K. (1925), Flight from womanhood, in: *Psychoanalysis and Women*. 1973, Pelican Books, 3-21.
- Jones, E. (1927), Le développement précoce de la sexualité féminine. *Theorie et Pratique de Psychanalyse*. Payot Paris, 1969, 399-411.
- Jones, E. (1933), Le stade phallique. *Ibidem*, 413-441.
- Jones, E. (1935), Sexualité Féminine primitive. *Ibidem*, 443-452.
- Klein, M. (1952), Some theoretical Conclusions Regarding the Emotional Life of the Infant. *Developments in psycho-analysis*, 1973, 198-263, The Hogarth Press, London.
- Moore, B. E. (1968), Psychoanalytic reflections on the implications of recent psychological studies of female orgasm. *J. Am. Psychoanal. Ass.* 16-3, 569-587.
- Mitchell, J. (1974), *Psychoanalysis and Feminism*. Penguin Books.
- Orr, M. (1968), Anthropological and historical notes on the female sexual role. *J. Am. Psychoanal. Ass.* 16-3, 601-612.
- Sherfey, M. J. (1966), The evolution and Nature of female sexuality in relation to psychoanalytic Theory. *J. Am. Psychoanal. Ass.* 14-1, 28-128.